

**PRZEGLĄD ZACHODNIOPOMORSKI
ROCZNIK XXXIII (LXII) ROK 2018 ZESZYT 1**

AGNIESZKA GUT

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny
e-mail: agnieszka_gut@wp.pl

**ŹRÓDŁA WIEDZY HERALDYCZNEJ LUDWIGA WILHELMA BRÜGGEMANNA.
HERBY MIEJSKIE W *AUSFÜHRLICHE BESCHREIBUNG
DES GEGENWÄRTIGEN ZUSTANDES DES KÖNIGL.
PREUSSISCHEN HERZOGTUMS VOR- UND HINTER-POMMERN***

Słowa kluczowe: herby miejskie, heraldyka, Pomorze Zachodnie, Ludwig W. Brüggemann
Keywords: urban coats of arms, heraldry, Western Pomerania, Ludwig W. Brüggemann

Pastor Ludwig Wilhelm Brüggemann urodził się 1 marca 1743 roku w Dobrzeńcu jako syn pastora i prepozyta synodu dobrzańskiego. Sam także ukończył studia teologiczne we Frankfurcie nad Odrą i w 1765 roku rozpoczął karierę duchownego, najpierw jako pastor w parafii Gielsdorf w Marchii Środkowej (Mittelmark), potem jako kapelan wojskowy i garnizonowy przy Infanterieregiment v. Koschenbahr w Berlinie, a w końcu – od 1773 roku – jako kaznodzieja w kościele zamkowym św. Ottona w Szczecinie oraz członek konsystorza¹.

Współczesnym historykom Pomorza Ludwig W. Brüggemann znany jest jednak przede wszystkim ze swego dzieła – *Ausführliche Beschreibung des*

---

¹ H. Hermann, *Brüggemann, Ludwig Wilhelm*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 3, Leipzig 1876, s. 406; H. Heyden, *Ludwig Wilhelm Brüggemann*, w: *Pommersche Lebensbilder*, Bd. 3, Stettin 1939, s. 142–150; tenże, *Ludwig Wilhelm Brüggemann*, w: tenże, *Pommersche Geistliche vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Köln–Graz 1965, s. 180–211; E. Wendt, *Ludwig Wilhelm Brüggemann*, w: tenże, *Stettiner Lebensbilder*, Köln 2004, s. 103–104; K. Kallaur, *Ludwig Wilhelm Brüggemann i jego dzieło. Z dziejopisarstwa pomorskiego XVIII i początków XIX wieku*, Słupsk 2011, s. 43–57.

gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern wydawanego w latach 1779–1806². Ten historyczno-statystyczny opis stanu Pomorza pruskiego w końcu XVIII wieku stanowi do dziś punkt wyjścia dla wielu badań nad różnymi aspektami historii obecnego Pomorza Zachodniego. Praca ta odgrywa również istotną rolę w badaniach z zakresu zachodniopomorskiej heraldyki miejskiej, stanowi bowiem pierwsze opracowanie gromadzące opisy niemal wszystkich herbów miast Pomorza pruskiego i przedstawia – jak się zdaje – stan heraldycznej świadomości mieszczan pomorskich u progu XIX wieku. Znaczenia opracowania Brüggemanna dla heraldyki nie umniejsza, że opisy herbów stanowią niewielką część jego pracy, ponieważ są to najczęściej jednozdaniowe wzmianki dotyczące wyglądu herbu umieszczane na końcu opisu historii miasta.

W trzech pierwszych tomach tej pracy znalazły się opisy herbów 52 miast z 55 leżących na obszarze Pomorza pruskiego (brakuje Nowego Warpna, Alentreprow i Golczewa). Opisy te traktuje się zazwyczaj jako obraz tego, co w końcu XVIII wieku na temat herbu swojego miasta wiedzieli sami mieszcianie. Przyjmowanie przez badaczy takiego założenia wynikało przede wszystkim z tego, że opracowanie Brüggemanna powstało na podstawie informacji pozyskanych od pracowników magistratów³. Brakowało bowiem dotąd szczegółowych badań nad tym, skąd właściwie autor czerpał wiadomości na temat wyglądu i symboliki herbów miejskich opisanych w swojej pracy. Odnalezienie rzeczywistych źródeł heraldycznej wiedzy Ludwiga W. Brüggemanna jest zatem podstawowym celem niniejszego artykułu.

Analiza heraldycznych aspektów pracy L.W. Brüggemanna została niewątpliwie ułatwiona dzięki rozprawie Kazimierza Kallaura, w której autor przedstawił przebieg prac nad koncepcją, ustalił zasadnicze źródła informacji oraz dokonał oceny przydatności badawczej dzieła pastora⁴. W niniejszej pracy

---

² L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern*, I. Teil: *Allgemeine Einleitung und Beschreibung des Preußischen Vorpommern*, Stettin 1779; II. Teil, 1. Bd.: *Beschreibung der zu dem Gerichtsbezirk der Königl. Landeskollegien in Stettin gehörigen Kreise*, Stettin 1784; II. Teil, 2. Bd.: *Beschreibung der zu dem Gerichtsbezirk der Königl. Landeskollegien in Köslin gehörigen Kreise*, Stettin 1784; tenże, *Beiträge zu der ausführlichen Beschreibung des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Bd. 1–2, Stettin 1800–1806.

³ J. Bernoulli, *Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Pohlen, in den Jahren 1777 und 1778*, Bd. 2, Leipzig 1779, s. 97; K. Kallaur, *Ludwig Wilhelm Brüggemann...*, s. 90.

⁴ Tamże, wszędzie.

wykorzystano również spuściznę zachowaną po samym Brüggemannie przechowywaną obecnie w Archiwum Państwowym w Szczecinie w zespole Rękopisy i Spuścizny. Zachowało się w nim 26 poszytów zawierających topografie miast oraz odpisy przywilejów miejskich przesłane Brüggemannowi przez miejskich urzędników, a także pozostałości biblioteki zebranej przez niego w czasie pracy nad *Ausführliche Beschreibung...* w postaci wypisów z rękopiśmiennych kronik miejskich, broszur oraz drukowanych dzieł XVIII-wiecznych historyków pomorskich⁵. Oprócz tego, przy porównywaniu opisów herbów ze współczesnymi pieczęciami miejskimi, uwzględniono także opisy pieczęci zebrane w końcu XIX wieku przez Ottona Huppa⁶ oraz lakowe odciski ze Zbioru tłoków i odcisków pieczętnych znajdujących się w Archiwum Państwowym w Szczecinie⁷.

***

Z ustaleń K. Kallaura wynika, że prace nad *Ausführliche Beschreibung...* Brüggemann rozpoczął wkrótce po przybyciu do Szczecina. Wsparcie prezydenta Kamery Wojenno-Skarbowej Hansa Friedricha von Schöninga oraz wysoka pozycja w konsystorzu ułatwiły mu zbieranie materiałów, ponieważ w działania te wciągnięto lokalnych urzędników i duchownych⁸. W tym czasie Brüggemann zebrał również wspomnianą wyżej sporą bibliotekę⁹, a w 1776 roku zwrócił się do landratów z prośbą o wypełnienie ankiety zawierającej pytania dotyczące historii miast i ich obecnego stanu. Z powodu jednak niechęci lokalnych urzędników udało się to w końcu w pewnej mierze wyegzekwować dopiero przy wsparciu Kamery Wojenno-Skarbowej¹⁰. Z punktu widzenia heraldyki istotna jest zwłaszcza owa ankieta, ponieważ mogłoby się wydawać, że właśnie z odpowiedzi napływających do Brüggemanna pochodziła jego wiedza o herbach poszczególnych

⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: AP Szczecin), Rękopisy i Spuścizny (dalej: RiS), sygn. 558, 559, 562–564, 566, 579, 580, 582–584, 587, 588, 590–595, 599, 602, 605, 610, 634, 635, 637–639, 1374.

⁶ O. Hupp, *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, Bd. 1: *Königreich Preussen*, H. 2: *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a. M. 1898.

⁷ AP Szczecin, Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych, kaseton 2.

⁸ K. Kallaur, *Ludwig Wilhelm Brüggemann...*, s. 116–117, 124–125; G. Müller, *Von Brüggemann zu Berghaus*, *Monatsblätter*, Jg. 48, 1934, nr 2, s. 17.

⁹ K. Kallaur, *Ludwig Wilhelm Brüggemann...*, s. 90.

¹⁰ Tamże, s. 125, 128, 132–133.

miejsowości. Okazuje się jednak, że opisy miast spłynęły zaledwie z 24 magistratów¹¹. W opracowaniu Brüggemanna znajdują się natomiast opisy 52 herbów miejskich, z czego wynika, że dla co najmniej połowy miast badacz nie dysponował żadnymi informacjami pochodzącymi od samych władz miejskich. Dokładniejszy przegląd treści zachowanych topografii pokazuje jednak jeszcze więcej – tylko trzy miasta donosiły o wyglądzie swoich herbów – były to Dobra (Daber), Penkun i Płoty (Plathe)¹², których opisy herbów zamieszczone zostały także w *Ausführliche Beschreibung...* w nieco tylko zmienionej stylistycznej formie¹³.

Skąd zatem Brüggemann zaczerpnął inne opisy? Sam pastor, opisując herby, powołuje się jedynie na Johannes Micraeliusa. Robi to w przypadku dwóch herbów – Wierzbna (Werben) i Suchania (Zachan) – wtrącając zwrot *wie Micraelius meldet*¹⁴. Chodzi tu o dzieło Micraeliusa – *Sechs Bücher vom alten Pommerlande*, a przede wszystkim o jego szóstą księgę wydaną po raz pierwszy w 1639 roku¹⁵. W rozdziale *Ein Register der Pommerschen Städte* Micraelius podał informacje na temat 65 miast pomorskich, m.in. opisując ich herby. Informacje heraldyczne znalazły się jednak tylko odnośnie do 12 miast¹⁶, przy czym trzy z nich w końcu XVIII wieku leżały na Pomorzu szwedzkim, które pozostawało poza zainteresowaniami Brüggemanna. Porównanie tekstu Brüggemanna z tekstem Micraeliusa pokazuje, że pastor korzystał ze starszego dzieła nie tylko w przypadku owych dwóch miast, przy których wyraźnie to zaznaczył. Zapożyczenia dotyczą bowiem niemal wszystkich herbów opisanych przez Micraeliusa, głównie Ueckermünde, Goleniowa (Gollnow), Stargardu (Stargard), Słupska (Stolp), być może Polic (Pölitz)¹⁷. Istnienie zapożyczeń nie oznacza jednak, że Brüggemann przepisywał Micraeliusa w sposób bezrefleksyjny. Porównanie poszczególnych tekstów

---

¹¹ Tamże, s. 135–141.

¹² AP Szczecin, RiS, sygn. 579, s. 3; tamże, sygn. 590, s. 5; tamże, sygn. 593, s. 11.

¹³ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern*, I. Theil, Stettin 1779, s. 191 (Penkun); tamże, II. Theil, I. Band, Stettin 1784, s. 294 (Dobra), s. 363 (Płoty).

¹⁴ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, II. Theil, I. Band, s. 99, 219.

¹⁵ *Johannis Micraelii sechstes und letztes Buch von dess Pommerlandes. Gelegenheit und Einwohnern*, Alten Stettin 1639.

¹⁶ Tamże, s. 553 (Stralsund), s. 569–570 (Szczecin), s. 581–582 (Stargard), s. 586 (Słupsk), s. 599 (Pasewalk), s. 602 (Wolgast), s. 606 (Goleniów), s. 609 (Barth), s. 617 (Ueckermünde), s. 621 (Wierzbno, Suchań), s. 627 (Police).

¹⁷ Tamże, I. Theil, s. 15 (Ueckermünde), s. 161 (Police), s. 176 (Goleniów); II. Theil, I. Band, s. 200 (Stargard); II. Theil, 2. Band, s. 925 (Słupsk).

pokazuje bowiem, że dokonywał w tych opisach uzupełnień i w pewnej mierze rejestrował zmiany, jakie zaszły między początkiem XVII a końcem XVIII wieku.

W sposób niemal identyczny został przepisany tylko opis herbu Stargardu:

Ihre Wapen ist ein gantzer Greiff zwischen zweyen Thürmen, die durch einen Schwiebogen zusammen gezogen sind, darauff drey andere kleinere Maurstücke zusehen. Unter dem Greiff aber ist ein Schild mit einem Fluss in die quere durchgeschnitten (Micraelius).

Das Wapen der Stadt ist ein gantzer rother Greiff zwischen zween Thürmen, die durch einen Schwiebbogen zusammen gezogen sind, über welchem man drey andere kleinere Mauerstücke erblicket. Unter diesen aber befindet sich ein Schild mit einem in die Quere durchgeschnittenen Flusse (Brüggemann).

Możliwość przepisania tego opisu wynikała chyba z tego, że jeszcze w XVIII wieku miasto używało starej, średniowiecznej pieczęci zawierającej ten wizerunek, choć obok niej istniały również inne sigilla z wersją herbu ukształtowaną w okresie nowożytnym¹⁸. Ponieważ najstarsza pieczęć Stargardu została przez Micraeliusa opisana dosyć dokładnie, to jego tekst mógł Brüggemann wykorzystać bez wprowadzania jakichkolwiek zmian merytorycznych. W przypadku pozostałych miast Brüggemann dokonał w tekście Micraeliusa większych ingerencji – nie tylko stylistycznych. Polegały one w głównej mierze na dodaniu poszczególnych elementów herbu, których brakowało u Micraeliusa, lub dokładniejszym ich opisie. Tak było w herbie Wierzbna, w którym do opisu Micraeliusa Brüggemann dodał informację o dwóch rybach (siejach) umieszczonych pod łukiem tęczy¹⁹. W herbie Ueckermünde natomiast pastor dokładniej niż Micraelius opisał hełm, znajdujący się ponad herbową tarczą²⁰. Przy opisie herbu Goleniowa Micraelius wykorzystał natomiast tylko wizerunek z najstarszej

---

¹⁸ A. Gut, *Rozwój herbu Stargardu Szczecińskiego od XIII do końca XVIII wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1995, z. 4, s. 128.

¹⁹ „Ihre [miejscowego pastora – prepozyta synodu kołbackiego] Gerichtssiegel ist der Sohn Gottes aufm Regenbogen, wie er zu Gerichte sitzet und auff der einen Seiten ein Schwert, auff der andern eine Ruthen hat” (Micraelius); „Das Gerichtssiegel der Stadt ist, wie Micraelius meldet, der Sohn Gottes auf dem Regenbogen, wie er zu Gerichte sitzet und auf der einen Seite ein Schwerdt, auf der andern eine Ruthe hat. Unter dem Regenbogen aber sind 2 im Wasser gehende Maränen” (Brüggemann).

²⁰ „Es führet diese Stadt einen gantzen Greiff im Schilde, und über dem Helm ein W” (Micraelius); „Das Wapen der Stadt ist ein Schild mit einem zum Gantze geschickten Greif, über welchen ein Helm mit 6 Reifen, und über diesem der Buchstabe W” (Brüggemann).

pieczęci. Brüggemann opisał zaś – być może na podstawie starszego tekstu – ten sam wizerunek, wyraźnie jednak zaznaczając, że jest to rysunek dużego herbu (*Das grosse Wapen*) miasta. Dodał do tego także opis wyobrażenia z małej pieczęci²¹, którą zaczęto posługiwać się na początku XVII wieku, równoległe jednak z pieczęcią wielką²². We wskazanych wyżej przykładach, porównując ze sobą teksty obu autorów, odnosi się wrażenie, jakby Brüggemann sprawdzał opisy Micraeliusa i konfrontował je z wyobrażeniami umieszczonymi na współczesnych pieczęciach omawianych miast.

Na fakt kontrolowania opisów Micraeliusa, sprawdzania ich i korygowania wyraźnie wskazują opisy herbów Suchania i Pasewalku. W przypadku Suchania Micraelius pisze bowiem po prostu, że w herbie miasta znajduje się szpon gryfa (*eine Greiffenklawe*). Opis Brüggemanna jest natomiast nieco zaskakujący. Podaje on bowiem, że *wie Micraelius meldet*, herb przedstawia szpon gryfa, który trzyma głowę smoka. Zaskakująca jest oczywiście owa smocza głowa, która w opisie Brüggemanna mogła się pojawić jedynie w wyniku błędnej interpretacji jednego z elementów wizerunku napieczętnego. Na współczesnych pieczęciach tego miasta powyżej i poniżej szponu umieszczona była bowiem gwiazda²³, którą – niewyraźnie odcisniętą w laku – Brüggemann mógł, używając wyobraźni, zinterpretować właśnie jako głowę smoka. Trudno bowiem znaleźć inne wyjaśnienie Brüggemannowego opisu, jako że nie znamy obecnie żadnych wyobrażeń herbu Suchania (ani zresztą innego pomorskiego miasta), na których występowałoby wyobrażenie smoka.

W przypadku Pasewalku natomiast Brüggemann dokonał korekty, polegającej na dodaniu do opisu Micraeliusa podziału tarczy herbowej na trzy pola²⁴. Według Micraeliusa trzy gryfie głowy w herbie tego miasta znajdowały się luzem w polu tarczy. Z dużo późniejszej korespondencji, między władzami miasta a archiwum państwowym w Szczecinie (1931/1932 r.), wiadomo jednak, że około

---

²¹ „Führet sonst ein offen Schiff und einen grünen Baum mit Esten darin, und neben dem Baum einen Greiffen” (Micraelius); „Das grosse Wapen der Stadt ist ein offen Schiff und darin neben einem grünen Baum mit seinen Aesten ein Greiff. Das kleine enthält zwey mit den Rücken gegen einander stehende halbe Monde und 4 Sterne” (Brüggemann).

²² O. Hupp, *Die Wappen und Siegel...*, s. 10.

²³ Tamże, s. 15.

²⁴ „Es führet diese Stadt im Schild drey Greiffsköpfe, und über dem Helm drey Greiffsklauen. Das Gericht oder Schöppenstuhl führet auch zweene Greiffsköpfe” (Micraelius); „Das Wapen der Stadt ist ein gespaltener und oben wieder getheilter Schild mit einem Greiffskopfe in jedem der 3 Felder, und mit 3 Greiffsklauen auf dem Helme” (Brüggemann).

połowy XVIII wieku powstała pieczęć miejska, której pole zostało podzielone w słup i pole górne dodatkowo w pas, a w owym czasie istniał jeszcze bęben straży miejskiej z 1812 roku ozdobiony identycznym wyobrażeniem²⁵. Taki herb opisuje także w połowie XIX wieku Eduard Hellmuth Freyberg w historii Pasewalku²⁶. Ponownie zatem Brüggemann zarejestrował zmianę, jaka zaszła w wyobrażeniu napieczętnym od czasów Micraeliusa.

Innym źródłem heraldycznej wiedzy, na które w sposób pośredni wskazuje Brüggemann, były same wyobrażenia pochodzące z pieczęci omawianych przez niego miast. Wynika to z konstruowanych przez pastora opisów herbów, w których kilkakrotnie podaje – obok rysunku – także treść napisów napieczętnych albo pisze wprost o pieczęci, a nie o herbie²⁷. Napisy pojawiły się w opisach herbów małych miast – Okonka (Ratzebuhr), Miastka (Rummelsburg), Polanowa (Pollnow), Nowogardu (Naugard)²⁸, a same odwołania do pieczęci – w przypadku Jarmen i Karlina (Körlin)²⁹.

W większości można ustalić, które konkretnie pieczęcie wykorzystane zostały przez Brüggemanna, w czym pomagają opisy miejskich pieczęci utrwalone w końcu XIX wieku przez Ottona Huppa³⁰. W przypadku Okonka zatem – młodego miasta, które prawa miejskie otrzymało dopiero w 1754 roku³¹, Brüggemann opisuje herb na podstawie używanej wówczas pieczęci z napisem Königl. Preuss. Immediatstadt Ratzebuhr³², która przedstawia wspiętego pomorskiego gryfa, trzymającego w prawym szponie gałąź. W Miastku opisywana przez niego pieczęć z napisem SIGILLVM ROMMELSBVRGENSE i z falowanym

²⁵ AP Szczecin, zespół: Archiwum Państwowe w Szczecinie, sygn. 754, s. 39–39v., 50. Pieczęć, o której mowa to pieczęć z datą w polu napieczętnym, którą Hupp odczytuje jako 1576 r. (*Die Wappen und Siegel...*, s. 13), Erich Randt ze szczecińskiego archiwum natomiast jako 1575 r. Również Randt datuje tę pieczęć na połowę XVIII w.

²⁶ E.H. Freyberg, *Geschichte der Stadt Pasewalk von der ältesten bis auf die neuste Zeit*, Pasewalk 1847, s. 6.

²⁷ Napisy napieczęte pojawiły się także w opisach herbów kilku innych miast – Szczecina, Kołobrzegu, Koszalina, a także małych Barwic. W tych jednak wypadkach opisy Brüggemanna pochodzą z innych źródeł niż prosta obserwacja wizerunku napieczętnego, dlatego też wszystkie te przypadki omówione zostaną poniżej.

²⁸ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, II. Theil, 2. Band, s. 710, 782, 849; tamże, II Theil, 1. Band, s. 290.

²⁹ Tamże, I. Theil, s. 22; tamże, II. Theil, 2. Band, s. 524.

³⁰ O. Hupp, *Die Wappen und Siegel...*,

³¹ G. Kratz, *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865, s. 320–321.

³² O. Hupp, *Die Wappen und Siegel...*, s. 19.

pasem („strumieniem”) używana była od XVI do XVIII wieku³³. W Polanowie Brüggemann opisuje natomiast wizerunek z XVI-wiecznej pieczęci z napisem SIGILLVM OPPIDI POLNOW, przedstawiający wspiętego pomorskiego gryfa. Tłok tej pieczęci według Huppa istniał jednak jeszcze w XIX wieku, a w czasach Brüggemanna mógł być używany równocześnie z inną pieczęcią przedstawiającą gryfa z berłem w szponach³⁴. W przypadku Jarmen jako wizerunek napieczętny podaje samego gryfa, co jest zgodne z ustaleniami Huppa, według którego współczesny herb Jarmen z gryfem ponad zamkiem powstał dopiero w 1842 roku³⁵. Jako herb Karlina opisuje natomiast używane na pieczęciach od XVII wieku wyobrażenie trzech łączących się niebieskich strumieni, ponad którymi znajduje się infuła biskupia, a po bokach dwa pastorały³⁶.

Nie do końca wiadomo natomiast, do której pieczęci odwołuje się Brüggemann w przypadku Nowogardu. Nie jest bowiem znana pieczęć tego miasta z podanym przez pastora napisem SIGILLVM CIVIT. NEOGARD. Specyficzna nazwa miasta oraz opis wizerunku napieczętnego (zamek z otwartą bramą i trójkątną wieżą, na której znajduje się chorągiew z gryfem) wskazują, że może tu chodzić o którąś z dwóch pieczęci datowanych przez Huppa na ok. połowę XVII wieku³⁷. Mogłaby to zatem być pieczęć z napisem +SECRETVM*CIVITATIS*NEOGARDIAE*, znana z wielu odcisków z lat 1786–1817, a Gustavowi Rudolphsonowi – dziejopisowi Nowogardu z początku XX wieku – już z 1763 roku, lub pieczęć z napisem SECRET:CIVIT:*NEOGARDIAE, którą udało się odnaleźć w dokumentach z lat 1796–1830, a Rudolphson datował na 1751 rok³⁸. Błędne odczytanie napisu, a także błędna interpretacja lwa Ebersteinów z chorągwi na dachu budowli przedstawionego na pieczęci jako gryf³⁹ świadczą, że wiedza Brüggemanna pochodzi z własnych oględzin pieczęci Nowogardu. W niewielkim

³³ Tamże, s. 20.

³⁴ Tamże, s. 19.

³⁵ Tamże, s. 11.

³⁶ Tamże, s. 18–19.

³⁷ Tamże, s. 11.

³⁸ A. Gut, *Rozwój i symbolika herbu Nowogardu*, w: *Nowogard i okolice na przestrzeni wieków*, red. A. Gut, Szczecin 2010, s. 113; G. Rudolphson, *Geschichte Naugards, seiner Umgegend und der Grafen von Eberstein*, Berlin 1911, ilustracje na końcu pracy.

³⁹ W artykule *Rozwój i symbolika herbu Nowogardu*, będąc przekonaną, że informacje L.W. Brüggemanna odnośnie do herbów miejskich pochodzą od władz samych miast, sugerowałam, że w XVIII w. lew Ebersteinów – na krótko – zastąpiony został gryfem pomorskim ze względu na wymarcie rodziny Ebersteinów i przekształcenie miasta w dobra elektorskie (s. 114).

rysunku zwierzęcia na chorągwi zobaczył bowiem najpopularniejszego na Pomorzu gryfa, a nie lwa, którego w odcisku napieczętym od gryfa różni wyłącznie brak skrzydeł.

Wydaje się jednak, że nie tylko tam, gdzie mamy wyraźne odwołania do pieczęci, Brüggemann korzystał właśnie z tego źródła. Treść większości jego opisów jest bowiem bardzo krótka, nie określa barw i pozbawiona jest jakichkolwiek komentarzy wyjaśniających symbolikę godeł. W taki sposób opisane zostały herby: Anklam, Garz, Usedom, Świnoujście (Swinemünde), Wolina (Wollin), Kamienia (Kammin), Gryfina (Greifenhagen), Widuchowej (Fiddichow), Pyrzyce (Pyritz), Chociwła (Freienwalde), Łobza (Labes), Reska (Regenwalde), Węgorzyna (Wangerin), Bobolic (Bublitz), Białogardu (Belgard), Szczecinka (Neu-Stettin), Lęborka (Lauenburg), Bytowa (Bütow) i Łeby (Leba). Porównanie tych opisów z wyrywkowymi nawet informacjami na temat historii pieczęci tych miast podawanymi przez Huppa pozwala założyć, że przy opisie herbów miejskich Brüggemann posiłkował się w tych przypadkach wizerunkami napieczętymi sigillów, którymi opieczętowane były topografie przesłane w odpowiedzi na ankietę pastora, lub które udało mu się znaleźć w dostępnych mu archiwach.

Wyraźnie to widać w przypadku Widuchowej, której magistrat zamiast opisu herbu przesłał po prostu lakowe odciski pieczęci miasta i pieczęci sądu z wizerunkiem miejskiego herbu⁴⁰. Są to zresztą jedyne znane Huppowi pieczęcie odnoszące się do tego miasta – radziecką datuje na XIV wiek, a sądową – na XVII wiek⁴¹. W przypadku Gryfina np. Brüggemann opisuje wizerunek gryfa stojącego na pniu drzewa. Jest to z kolei wizerunek, który widniał na aktualnej pieczęci powstałej w 1744 roku, podczas gdy na starszych pieczęciach znajdował się wizerunek połowy gryfa nad pniem i w towarzystwie gwiazdy⁴². Resko w opisie Brüggemanna ma w herbie wyłącznie drzewo. Według Huppa, pieczęcie przedstawiające samo drzewo stojące na ziemi powstały dopiero w XVIII wieku, kiedy pierwotne fale rzeki Regi, znajdujące się w podstawie, zastąpiono właśnie

---

Obecnie, po dokonaniu analizy podstaw źródłowych wiedzy heraldycznej Brüggemanna, bardziej przekonana jestem o pomyłce tego autora niż o zmianie herbu Nowogardu.

⁴⁰ AP Szczecin, RiS, sygn. 580, s. 1.

⁴¹ O. Hupp, *Die Wappen und Siegel...*, s. 8.

⁴² A. Tomaszewska, *Znaczenie i symbolika herbu Gryfina*, s. 5, http://www.gryfino.pl/UM-GryfinoFiles/44FBA0B1_herb_gryfina.pdf (28.10.2015); O. Hupp, *Die Wappen und Siegel...*, s. 10.

wyobrażeniem ziemi⁴³. Jeszcze innym przykładem na to, że Brüggemann sam starał się opisać wizerunki z pieczęci, może być herb Bytowa. Na wszystkich pieczęciach przedstawiony był zamek o trzech wieżach, a ponad nimi widniała tarcza z krzyżem zakonu krzyżackiego, od którego miasto otrzymało prawa miejskie⁴⁴. Brüggemann opisywał jednak ową tarczę jako latarnię, bo w taki sposób skojarzył mu się wizerunek z pieczęci. W Białogardzie opisany przez Brüggemanna wizerunek samego gryfa występuje na powstałej w XVII wieku pieczęci, którą w 1787 roku zastąpiono nową, ze stojącym na ziemi gryfem⁴⁵.

Aktualna pieczęć jako źródło do opisu herbu wydaje się także być podstawą innych heraldycznych informacji Brüggemanna. W niektórych bowiem przypadkach krótki opis herbu poszerzony został o dodatkowe informacje, choć opis godła zdaje się pochodzić z pieczęci. W przypadku Sławna pastor opisuje gryfa wyskakującego zza szachownicy, a fale rzeki poniżej nazywa rzeką Wieprzą, która rzeczywiście przepływa przez miasto⁴⁶. W przypadku Połczyna i Usedom w opisie herbów pojawiły się kolory. Same wizerunki zaś znajdowały się również na aktualnych pieczęciach. Kolory łatwo było zaś Brüggemannowi ustalić, ponieważ w herbie Usedom występował rybogryf – taki sam jak w herbie wielkim Księstwa Pomorskiego, a w herbie Połczyna herb Manteufflów, który sam opisał w pierwszym tomie swego dzieła⁴⁷. Być może również opis herbu Dąbia powstał na podstawie pieczęci⁴⁸. Co prawda Brüggemann podaje, że godła znajdują się w polu srebrnym, a mur zamku jest czerwony, jednak wydaje się, że takie barwy mogły być efektem uzasadnionych domysłów pastora.

W przypadku kilku bardziej znaczących miast pomorskich, które w końcu XVIII wieku miały spisane historie swoich miast widać, że Brüggemann korzystał także z owych dzieł. Tak jest w przypadku miasta Demmin, w którego opisie widać zależność od *Beschreibung und Geschichte der (...) Hanseestadt Demmin (...)* Wilhelma Carla Stolle wydanego w Greifswaldzie w 1772 roku⁴⁹. Zależność

---

⁴³ O. Hupp, *Die Wappen und Siegel...*, s. 13.

⁴⁴ Tamże, s. 16.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, II. Theil, 2. Band, s. 838.

⁴⁷ Tamże, I. Theil, s. CLXII.

⁴⁸ Tamże, I. Theil, s. 187.

⁴⁹ W.C. Stolle, *Beschreibung und Geschichte der uralten, ehemals festen, grossen und berühmten Hanseestadt Demmin, wie auch der daran liegenden festen und berühmten Burg Haus Demmin genannt*, Greifswald 1772, s. 21–24, zwł. s. 22–23.

tę widać przede wszystkim w kolejności opisu poszczególnych elementów herbu – mur z otwartymi skrzydłami bramy i opuszczoną do połowy kratownicą, okna (które Brüggemann, tak jak Stolle, nazywa strzelnicami), dwupiętrowe wieże... Brüggemann podchodzi jednak do tekstu krytycznie. Podczas gdy Stolle uważa, że na szczytach dachów wież znajdowały się lilie, zaznaczając, że „jeden znany profesor” uznaje je za ostrza halabard, Brüggemann twierdzi, że „ze szpicy dachu każdej wieży sterczy górna część halabardy”, dodając jednak znamienne stwierdzenie – „przez niektórych uważana (...) za lilię”, co wskazuje wyraźnie, że zna literaturę⁵⁰. Inaczej niż Stolle opisuje również herb znajdujący się pomiędzy wieżami. U Stollego nie jest ten opis jednoznaczny, bo odwołuje się do wyobrażeń na różnych opisywanych przez siebie pieczęciach – pojawia się chociażby „róg obfitości”, z którego wychodzą rzędy pawich piór. U Brüggemanna jest konkretniej – pomiędzy dwiema wieżami „tarcza pochylona w prawo z krocącym czerwonym gryfem w srebrnym polu, a nad tarczą na hełmie stoją dwa rzędy pawich piór”. Ponownie wygląda tak, jakby Brüggemann skonfrontował opis Stollego z odciskiem którejś znanej sobie pieczęci.

Opis herbu Koszalina (Köslin) pochodzi również z XVIII-wiecznego opracowania. Z kolejności opisywanych elementów i języka opisu wynika, że pastor korzystał z *Versuch einer diplomatischen Geschichte der (...) Fürst-Bischöflichen Residenzstadt Cösslin* Christiana Wilhelma Hakena wydanego w Lemgo w 1765 roku⁵¹. Z opracowania Brüggemanna – dokładnie jak z Hakena – dowiadujemy się, jakiej pieczęci używał Koszalin początkowo (łącznie z napisem napieczętym), że „obecnie pieczęć i herb miejski przedstawiają głowę św. Jana Chrzciciela na paterze”, że w zwykłych mieszczkańskich sprawach miasto posługuje się znakiem , że miasto ma prawo używania czerwonego wosku⁵². Brüggemann

⁵⁰ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, I. Theil, s. 76.

⁵¹ Ch.W. Haken, *Versuch einer Diplomatischen Geschichte der Königlich Preußischen Hinterpommerschen Immediat- und vormaligen Fürst-Bischöflichen Residenzstadt Cößlin seit ihrer vor fünf hundred Jahren erlangten städtischen Einrichtung*, Lemgo 1765, s. 63–64.

⁵² „Es hat die Stadt anfänglich ein Siegel gebraucht, welches eine Kirche mit einem offenen Schwiegbogen vorstellet, in demselben präsentirt sich ein Bischof mit dem Krumstabe, den er in der linken Hand hält, umher stehet: Secretum ciuitatis Cusselin” (Haken), „Die Stadt bediente sich anfänglich eines Siegels, welches eine Kirche mit einem offenen Schwiegbogen und darinn einen Bischof mit dem Krummstabe in der linken Hand vorstellte mit der Umschrift: Secretum civitatis Cusselin” (Brüggemann); „Gegenwärtig stellet das Stadtsiegel und Stadtwapen noch einen Johanskopf in einer Schüssel vor” (Haken), „Jetzt stellet das Stadtsiegel und Stadtwapen das Haupt des heiligen Täufers Johannes in einer Schübel vor” (Brüggemann); „In gemeinen bürgerlichen Angelegenheiten bedienet sich die Stadt dieses Zeichens ” (Haken), „In gemeinen bürgerlichen

wybrał po prostu z Hakena najistotniejsze jego zdaniem informacje, które nieco tylko pozmieniał stylistycznie, zastępując niektóre słowa ich synonimami.

Opis herbu Kołobrzegu (Kolberg) ma także bardzo wyraźne związki stylistyczne z miejską kroniką⁵³. Chodzi o rękopiśmienną *Chronicon Colbergense* autorstwa kołobrzeskiego rajcy Martina von Rango (Rangonis, Range), żyjącego w latach 1634–1688⁵⁴, której odpis znajdował się również w bibliotece Brüggemanna⁵⁵. W tym przypadku także kolejność opisu poszczególnych elementów herbu i kolejność poszczególnych informacji zgodna jest z ich układem w kronice Rangonisa: najpierw herb miasta w jego pełnej formie, potem wielka pieczęć miejska (XIII-wieczna), a na końcu pieczęć mała (skrzyżowane pastorały). Tekst Martina von Rango jest jednak zdecydowanie bardziej rozbudowany, zawiera bowiem autorską interpretację symboliki elementów herbu, z czego zrezygnował Brüggemann. Konkretnie informacje uderzają jednak zbieżnością z Rangonidem⁵⁶.

Podobnie można zakładać, że w przypadku Trzebiatowa nad Regą (Trep-tow an der Rega) Brüggemann korzystał z rękopiśmiennej XVII-wiecznej kroniki miasta Samuela Gadebuscha, której odpisy również znaleźć można w spuściźnie

---

Angelegenheiten gebrauchet die Stadt dieses Zeichen ” (Brüggemann); „Uebrigens bedient sich die Stadt des rothen Wachses” (Haken), „Uebrigens hat sie den Vorzug, daß sie sich des rothen Wachses bedient” (Brüggemann).

⁵³ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, II. Theil, 2. Band, s. 488.

⁵⁴ G. von Bülow, *Rango, Martin von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 27, Leipzig 1888, s. 232–233.

⁵⁵ AP Szczecin, RiS, sygn. 566, informacja o herbie, s. 19–20.

⁵⁶ „Zu ihrem Wapen füret sie in dem Schilde restlich eine Kohlschwartz Salz-Pfanne im rothen Felde, und gegenüber, 2 über ein Creutz gelegete Pfann-Haken (...). Den Schild halten Zweene rauhe, wilde, umb das Haupt und den Leib von grünem Eppich bekränzete und bewundene Männer mit Käulen. Ueber dem mit einer Königl. gülden Crone gezierten offenen adelichen Turnier-Helm stehet ein grosser Federbusch von Pfauen, und ist zu beyderseite mit einer weissen und rothen Helmdecke gezieret (...). Das grosse Stadt-Siegel, dessen sich Rath in wichtigen Sachen gebrauchen pfliget, ist ein grosses Palatium oder Fürstl. Burg mit dreyen Thürmen, unter welchen der Mitlere etwas höher hervorgehet, als die beyden zur Seiten, und ist in dem Mitlere eine gewölbete Thür oder Durchfurth, mit einer davor gewölbten Brücken, darunter ein Wasser-Stroom durchläuffet (...). In dem kleinere Siegel stehen 2 über ein Creutz gelegte Bischofsstäbe (Martin v. Rango); Die Stadt führet in ihrem Wapen eine schwarze Salzpfanne im rohen Felde und gegen über 2 kreuzweise gelegte Pfannhaken (...). Den Schild halten 2 wilde um das Haupt und den Leib mit grünem Eppich bekränzte und bewundene Männer mit Keulen. Ueber dem mit einer königlichen goldenen Krone gezierten offenen adelichen Turnierhelm stehet ein großer Federbusch von Pfauen, und an beiden Seiten befindet sich eine weiße und rothe Helmdecke. Das große Stadtsiegel, dessen sich der Rath in wichtigen Sachen zu bedienen pfliget, stellet eine fürstliche Burg mit dreyen Thürmen vor, unter welchen der mittlere mit einer gewölbten Thüre oder Durchfahrt und mit einer davor gewölbten Brücke, darunter ein Fluß durchläuft, über die beiden andern hervorragt (...). In dem kleinere Siegel stehen 2 kreuzweise gelegte Bischofsstäbe” (Brüggemann).

po pastarze⁵⁷. W końcowej części swej kroniki Gadebusch w piękny sposób przedstawia herb rodzinnego miasta, starając się objaśnić genezę i znaczenie jego godła⁵⁸. Bezpośrednich dowodów na korzystanie z kroniki Gadebuscha nie można jednak znaleźć, albowiem pisana była ona po łacinie i na dodatek językiem bardzo wzniosłym i poetyckim. Nie pozwala to na porównanie stylistyczne, co nie wyklucza jednak możliwości, że z niej właśnie Brüggemann zaczerpnął zwłaszcza tynktury herbu⁵⁹.

Dla kilku herbów opisanych przez Brüggemanna nie można jednak znaleźć bezpośrednich źródeł informacji. W przypadku herbu Gryfic (Greifenberg), pastor opisuje pierwotne wyobrażenie napieczęte (czerwonego gryfa ponad strumieniem Regi w błękitnym polu), a następnie zmianę, jaka nastąpiła rzekomo w 1334 roku, polegającą na dodaniu białej lilii w czerwonym polu tarczy oraz ukoronowanych dzikich mężów jako trzymaczy i ukoronowanego hełmu z białą lilią jako klejnotem. Dodaje też do tego opowieść, jakoby elementy te miasto otrzymało za zasługi wobec książąt przy pokonaniu Borków – rycerzy-rozbójników siedzących na zamku w Strzmielu (Strahmel)⁶⁰. W materiałach po Brüggemannie zachował się przy tym pewien starodruk – *Greiffenberg vergiss es nicht...*, zawierający pieśń o wielkim pożarze, który strawił miasto 31 marca 1658 roku oraz krótką historię tego wydarzenia i samych Gryfic, wydany w 1659 roku zapewne z okazji obchodów rocznicy tego wydarzenia⁶¹. Oprócz pięknych odwołań do herbu miasta zawartych w pieśni, w tekście starodruku odnaleźć można również informację na temat dziejów herbu. Do pewnego stopnia pokrywa się ona z danymi podanymi przez Brüggemanna, ale również od nich odbiega. Według anonimowego autora, pierwotny herb powstał bowiem w związku z wydarzeniami z XIV wieku, które datuje jednak na 1338 rok. Dodanie tarczy z lilią według tego opisu nastąpiło zaś dopiero w 1508 roku. Autor nie mówi też nic o okolicznościach dodania elementów dodatkowych herbu, choć je opisuje, jako że barwny wizerunek herbu wielkiego znajdował się w kościele parafialnym,

⁵⁷ AP Szczecin, RiS, sygn. 634, 635.

⁵⁸ Szczególnie warto zwrócić uwagę na koniczynę, która, jak się wydaje, musiała być mocno wyśmiewana jako symbol wiejskości i zaniedbanych pól. Gadebusch w trzech liściach rośliny widzi jednak trzy najważniejsze cnoty trzebiatowskich mieszczan: pobożność, sprawiedliwość i zgodę.

⁵⁹ L. W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, II. Theil, 1. Band, s. 385.

⁶⁰ Tamże, s. 397–398.

⁶¹ AP Szczecin, RiS, sygn. 583.

który zniszczony został przez pożar. Skoro tekst ten zachował się w spuściźnie Brüggemanna, to pastor powinien go znać. Skąd zatem odmienne informacje?

Podobnie zagadkowy jest także opis herbu Barwic (Bärwalde)⁶². Choć miasto przysłało Brüggemannowi informacje, to zamiast omówienia herbu zawierała ona tylko tuszowe odciski pieczęci z napisem SIGILLVM.CIVITATIS.BERWOLDE.AN. 1626⁶³. Brüggemann opisuje tę pieczęć, ale jeszcze dodatkowo dodaje opis pieczęci sądowej i informuje, kto dysponuje obiema pieczęciami. Sam opis uzupełnia zaś informacją na temat genezy herbu, ale w dwóch wariantach. Twierdzi, że wizerunek niedźwiedzia na tle drzewa pojawił się albo dlatego, że miasto zostało założone w wielkim lesie, w którym żyło wiele niedźwiedzi, i zapewne stąd otrzymało swoją nazwę i swój herb, albo, jak „niektórzy twierdzą”, nazwa miasta i herb pochodzą od Bernda von Wolde, który bardzo przyczynił się do wyniszczenia niedźwiedzi i do zagospodarowania okolicy (nazwa zaś jest skrótem jego imienia i nazwiska). Skąd zaczerpnął takie informacje? Kim są owi „niektórzy”? Niestety nie udało się ustalić.

Nieznane są również źródła informacji Brüggemanna na temat herbu Maszewa (Massow), którym według pastora jest *Fünfeck*, oznaczający, że miasto leży pośrodku pomiędzy pięcioma miastami: Stargardem, Goleniowem, Nowogardem, Chociwlem i Dobrą, od których oddalone jest po 2 mile⁶⁴. Nie znam bowiem żadnych źródeł pisanych na ten temat, nie ma w tej kwestii pisemnej informacji od władz miasta, a na większości nowożytnych pieczęci tego miasta widnieje wizerunek zamku z umieszczonym nad nim ukoronowanym lwem Ebersteinów. Przeprowadzona przeze mnie analiza pieczęci miejskich Maszewa pokazała jednak, że obok pieczęci z zamkiem i lwem funkcjonowała także w mieście inna pieczęć, przedstawiająca co prawda nie zwyczajny pięciokąt, ale pentagram (udało się znaleźć ich odciski dopiero z początku XIX w.)⁶⁵. O pentagramie (*Drudefuss*) na pieczęci z początku XVII wieku pisze także Hupp, powołując się na rysunki Oelrichsa, w których wartość źródłową jednak mocno wątpił⁶⁶. Mogłoby się zatem wydawać, że Brüggemann zaczerpnął swój opis z pieczęci miasta, choć

⁶² L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, II. Theil, 2. Band, s. 715–716.

⁶³ AP Szczecin, RiS, sygn. 1374.

⁶⁴ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, II. Theil, 1. Band, s. 211.

⁶⁵ A. Gut, *Rozwój i symbolika herbu Maszewa*, w: *Maszewo i okolice na przestrzeni wieków*, red. A. Chlebowska, Szczecin 2008, s. 46–47.

⁶⁶ O. Hupp, *Die Wappen und Siegel...*, s. 11.

trudno zrozumieć, dlaczego pomylił pentagram z pięciokątem. Nie wiadomo także, skąd pochodzi podane przez niego objaśnienie symboliki tego znaku. Wszystko wskazuje, że informacje te pochodzą raczej od jakiegoś informatora – może miejskiego urzędnika, który nieporadnie i niepoprawnie opisał wyobrażenie napieczątne oraz podał jego symboliczne znaczenie, ale to tylko przypuszczenia.

Podobne problemy występują w herbach kilku innych miast – Bań (Bahn), Dobrzan (Jakobshagen), Czaplinka (Tempelburg), Darłowa (Rügenwalde), Siano-wa (Zanow). Opisom herbów, które ewentualnie mogłyby pochodzić z pieczęci, towarzyszą bowiem dodatkowe informacje, dla których nie udało się ustalić bezpośredniego źródła. W herbie Bań jest to wyjaśnienie, że panna w herbie to zakonnica, której książe pomorscy darowali miasto⁶⁷, w herbie Dobrzan pastor dodał barwy pola tarczy (czerwona) i pasa (złota)⁶⁸, w Czaplince – informację, że herb przedstawia zamek lub bramę, na której siedzi czapla, ponieważ dawniej w miejscu, gdzie dzisiaj jest miasto, był czapliniec (*Reiherbruch*) lub mała poręba, gdzie gniazdowały czaple⁶⁹. Z jakichś miejscowych źródeł pochodzić muszą też informacje o tym, że koło młyńskie w klejnocie herbu Darłowa symbolizuje nadane miastu prawo młynne⁷⁰ oraz że Sianów w 1343 roku otrzymał prawo połowu ryb w trzech strumieniach, które z tego powodu razem z gryfem zostały włączone do herbu miasta⁷¹. Poziom szczegółowości tych informacji dowodzi, że Brüggemann nie mógł sam wymyślić tych danych, ale skąd je zaczerpnął, ponownie nie wiadomo.

Na koniec pozostał jeszcze herb Szczecina (Stettin), miasta, w którym Brüggemann przebywał i urzędował od 1773 roku. Miasto to znajdowało się na uprzywilejowanej pozycji. Dysponowało bowiem własną drukowaną kroniką Paula Friedeborna, zawierającą również opis najstarszej pieczęci i autorską interpretację jej genezy i symboliki⁷². Sporo miejsca poświęcił herbowi i starej pieczęci również Johannes Micraelius we wspomnianym już 6 tomie *Alten Pommerlande*,

⁶⁷ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, II. Theil, 1. Band, s. 68.

⁶⁸ Tamże, s. 215. W tym przypadku może barwy te zaczerpnięte zostały z jakiegoś wizerunku umieszczonego na miejskiej budowli, który Brüggemann znał z autopsji, jako że urodził się w tym mieście.

⁶⁹ Tamże, 2. Band, s. 706.

⁷⁰ Tamże, s. 828.

⁷¹ Tamże, s. 842.

⁷² P. Friedeborn, *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern* [...], Alten Stettin 1613, t. 1, s. 35–36.

który dyskutował także z Friedebornem na temat genezy gryfa w herbie miasta i lansując własną teorię pochodzenia gryfa z okresu pogańskiego⁷³. Brüggemann miał zapewne również dostęp do dokumentów i tłoków pieczęci przechowywanych w miejskim archiwum. Opis Brüggemanna jest jednak dosyć lakoniczny. Informuje w nim, że herbem jest czerwona głowa gryfa, że w 1660 roku została powiększona o królewską koronę, dwa ukoronowane lwy i wieniec laurowy, że na starej pieczęci przedstawiono mężczyznę z długimi włosami i szatami, który siedzi na tronie i trzyma w prawej ręce miecz, a w lewej berło, a obok siebie ma dwie tarcze z dwoma gryfami⁷⁴. Z tych bardzo konkretnych informacji trudno domyślić się, z których konkretnie źródeł korzystał pastor, by go stworzyć.

***

Przeprowadzona powyżej analiza treści opisów herbów miejskich zamieszczonych w opracowaniu L. W. Brüggemanna *Ausführliche Beschreibung...* oraz porównanie ich ze współczesnymi źródłami, z których korzystać mógł autor, pokazuje przede wszystkim, że podstawowym źródłem informacji heraldycznych były dla pastora aktualne pieczęcie miejskie poszczególnych miast. Wniosek taki wynika z tego, że większość herbów opisano w sposób bardzo krótki i bez określenia ich barw (19 herbów). W kilku przypadkach zaś (6 razy) na użycie pieczęci wskazuje wyraźnie sam Brüggemann, podając ich napisy otokowe albo pisząc wprost o wizerunku na pieczęci.

Innym źródłem wiedzy heraldycznej Brüggemanna były naukowe opracowania pomorskich historyków. Jedyne, na które powołuje się *expressis verbis*, jest jednak tylko dzieło Johannes Micraeliusa – *Sechs Bücher vom alten Pommernlande*, z którego szóstej księgi – wydanej w 1639 roku – korzystał przy omawianiu herbów. I w tym przypadku jednak kontrolował i sprawdzał – pochodzące sprzed około 150 lat – opisy Micraeliusa ze współczesnymi mu pieczęciami miejskimi, na podstawie których dokonywał też poprawek i uzupełnień w przekazie XVII-wiecznego historyka, rejestrując zmiany, jakie zaszły w XVII i XVIII stuleciu. Prócz dzieła Micraeliusa, Brüggemann wykorzystał również publikowane i rękopiśmienne historie miast – Demmina, Koszalina, Kołobrzegu, Trzebiatowa nad Regą i zapewne Szczecina. Warto przy tym podkreślić, że nigdy opisów tych

---

⁷³ *Johannis Micraelii sechstes und letztes Buch...*, s. 569–570.

⁷⁴ L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung...*, I. Theil, s. 157.

nie przepisywał *in extenso* ani bezrefleksyjnie, ale skracał je i przerabiał dla własnych potrzeb.

W przypadku kilku opisów (8 razy) nie udało się niestety ustalić, skąd zaczerpnięto dokładne informacje o historii lub symbolice herbu miasta. Mogły one pochodzić z miejscowych legend lub niezapisanych rozmów z miejskimi urzędnikami albo ze źródeł pisanych, których autorce niniejszego artykułu nie udało się rozpoznać. Zaledwie w trzech przypadkach opisy herbów pochodziły z topografii przesłanych przez urzędników w odpowiedzi na ankietę rozesłaną przez Brüggemanna.

Ustalenia powyższe prowadzą do dwóch zasadniczych wniosków. Po pierwsze, świadczą o dużych kompetencjach naukowych autora *Ausführliche Beschreibung...*, który próbował dotrzeć do całości literatury naukowej i do podstawowego heraldycznego źródła, jakim są pieczęcie miejskie. Wykazywał się przy tym dosyć dużym stopniem naukowego krytycyzmu, sprawdzając opisy czerpane z innych opracowań, poprawiając je lub uzupełniając. Z drugiej strony jednak ustalenia te pozwalają także na skorygowanie dotychczasowego podejścia współczesnej heraldyki miejskiej do dzieła Brüggemanna. Okazało się bowiem, że zdecydowana większość opisów herbów zamieszczonych w pracy XVIII-wiecznego uczonego pastora jest efektem jego własnej interpretacji wyobrażeń napieczętnych, które znał z autopsji. Nie powstały one na podstawie informacji przekazanych przez urzędników miejscowych magistratów i są zatem raczej odbiciem stanu świadomości heraldycznej samego Brüggemanna, a nie właścicieli tych herbów – mieszczan i władz miejskich konkretnych miast.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Szczecinie:

Archiwum Państwowe w Szczecinie, sygn. 754.

Rękopisy i Spuścizny, sygn. 558, 559, 562–564, 566, 579, 580, 582–584, 587, 588, 590–595, 599, 602, 605, 610, 634, 635, 637–639, 1374.

Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych, kaseton 2.

Źródła publikowane

Bernoulli J., *Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preussen, Curland, Russland und Pohlen, in den Jahren 1777 und 1778*, Bd. 2, Leipzig 1779.

- Brüggemann L.W., *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern*, I–II Teil, Stettin 1779–1784.
- Brüggemann L.W., *Beiträge zu der ausführlichen Beschreibung des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Bd. 1–2, Stettin 1800–1806.
- Friedeborn P., *Historische Beschreibung der Stadt Alten Stettin in Pommern* [...], Erste Buch, Alten Stettin 1613.
- Haken Ch.W., *Versuch einer Diplomatischen Geschichte der Königlich Preußischen Hinterpommerschen Immediat- und vormaligen Fürst-Bischöflichen Residenzstadt Cößlin seit ihrer vor fünfihundert Jahren erlangten städtischen Einrichtung*, Lemgo 1765.
- Johannis Micraelii *sechstes und letztes Buch von dess Pommerlandes. Gelegenheit und Einwohnern*, Alten Stettin 1639.
- Stolle W.C., *Beschreibung und Geschichte der uralten, ehemals festen, grossen und berühmten Hanseestadt Demmin, wie auch der daran liegenden festen und berühmten Burg Haus Demmin genannt*, Greifswald 1772.

Opracowania

- Bülow G. von, *Rango, Martin von*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 27, Leipzig 1888.
- Freyberg E.H., *Geschichte der Stadt Pasewalk von der ältesten bis auf die neuste Zeit*, Pasewalk 1847.
- Gut A., *Rozwój herbu Stargardu Szczecińskiego od XIII do końca XVIII wieku*, „Przełąd Zachodniopomorski” 1995, z. 4.
- Gut A., *Rozwój i symbolika herbu Maszewa*, w: *Maszewo i okolice na przestrzeni wieków*, red. A. Chlebowska, Szczecin 2008.
- Gut A., *Rozwój i symbolika herbu Nowogardu*, w: *Nowogard i okolice na przestrzeni wieków*, red. A. Gut, Szczecin 2010.
- Hermann H., *Brüggemann, Ludwig Wilhelm*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 3, Leipzig 1876.
- Heyden H., *Ludwig Wilhelm Brüggemann*, w: *Pommersche Lebensbilder*, Bd. 3. Stettin 1939.
- Heyden H., *Ludwig Wilhelm Brüggemann*, w: tegoż, *Pommersche Geistliche vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Köln–Graz 1965.
- Hupp O., *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer*, Bd. 1: *Königreich Preussen*, H. 2: *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a. M. 1898.
- Kallaur K., *Ludwig Wilhelm Brüggemann i jego dzieło. Z dziejopisarstwa pomorskiego XVIII i początków XIX wieku*, Słupsk 2011.
- Kratz G., *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865.
- Müller G., *Von Brüggemann zu Berghaus*, Monatsblätter, Jg. 48, 1934, nr 2.

Rudolphson G., *Geschichte Naugards, seiner Umgegend und der Grafen von Eberstein*, Berlin 1911.

Tomaszewska A., *Znaczenie i symbolika herbu Gryfina*, http://www.gryfino.pl/UMGryfinoFiles/44FBA0B1_herb_gryfina.pdf (28.10.2015).

Wendt E., *Ludwig Wilhelm Brüggemann*, w: tegoż, *Stettiner Lebensbilder*, Köln 2004.

ABSTRAKT

Artykuł poświęcono analizie sztandarowego dzieła Ludwiga W. Brüggemanna – *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern*, przedstawiającego stan XVIII-wiecznego Pomorza Zachodniego. Jednym z elementów opisu miast były także ich herby, dzięki czemu opracowanie Brüggemanna nabrało charakteru pierwszego źródła pisanego, zawierającego bezpośrednio informacje o znakach miejskich, a co za tym idzie – istotnego dla badań z zakresu heraldyki miejskiej. Celem artykułu było ustalenie, skąd badacz ten czerpał swoją wiedzę na temat współczesnych herbów miast zachodniopomorskich. Przeprowadzona analiza wskazuje, że podstawowym źródłem informacji heraldycznych były dla Brüggemanna przede wszystkim aktualne pieczęcie miejskie poszczególnych miast. Innym źródłem wiedzy heraldycznej były naukowe opracowania pomorskich historyków: P. Friedeborna, J. Micraeliusa, Ch.W. Hakena, W.C. Stollego, S. Gadebuscha, M. Rangonisa. Nigdy jednak opisów zamieszczonych w dziełach swoich poprzedników nie przepisywał *in extenso* ani bezrefleksyjnie, ale skracał je i przerabiał dla własnych potrzeb. W przypadku kilku opisów (8 razy) nie udało się niestety ustalić, skąd zaczerpnięte zostały dokładne informacje o historii lub symbolice herbu miasta. Natomiast za ledwie w trzech przypadkach opisy herbów pochodziły z topografii przesłanych przez urzędników w odpowiedzi na ankietę rozesłaną przez L.W. Brüggemanna. Ustalenia te prowadzą do wniosków ważnych dla współczesnej heraldyki miejskiej. Okazało się bowiem, że zdecydowana większość opisów herbów zamieszczonych w *Ausführliche Beschreibung...* jest efektem dokonywanych przez Brüggemanna interpretacji wyobrażeń napięczętnych, które znał z autopsji. Nie powstały one na podstawie informacji przekazanych przez urzędników miejscowych magistratów. Są zatem raczej odbiciem stanu świadomości heraldycznej samego Brüggemanna, a nie właścicieli tych herbów – mieszczan i władz miejskich konkretnych miast.

**SOURCES OF HERALDIC KNOWLEDGE OF LUDWIG WILHELM BRÜGGEMANN.
URBAN COATS OF ARMS IN *AUSFÜHRLICHE BESCHREIBUNG DES
GEGENWÄRTIGEN ZUSTANDES DES KÖNIGL. PREUSSISCHEN HERZOGTUMS VOR-
UND HINTER-POMMERN***

ABSTRACT

The article contains an analysis of the most important work written by Ludwig W. Brüggemann entitled *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogtums Vor- und Hinter-Pommern*; it presents the 17th-century Western Pomerania. One of the elements of his description are coats of arms, thanks to which Brüggemann's work has become the first written source of direct information on urban coats of arms, and as a result is a very valuable source for research into urban heraldry. The aim of the article is to identify the sources Brüggemann had drawn his knowledge from on the coats of arms of West Pomeranian towns. According to the analysis the basic source of heraldic information for Brüggemann were first of all the seals of particular towns. Another source of heraldic knowledge were scientific works written by Pomeranian historians: P. Friedeborn, J. Micraelius, Ch.W. Haken, W.C. Stolle, S. Gadebusch, M. Rangonis. Yet, Brüggemann had never copied their texts *in extenso* or slavishly; instead, he had shortened the texts and modified them to make them more suitable for his own needs. In some cases – eight to be exact – it was impossible to identify the sources he had drawn the information from on the history or the symbolism of the coats of arms. On the other hand, only in three cases the heraldic descriptions of towns had come from the topography and had been sent by clerks as a reply to a questionnaire prepared by L.W. Brüggemann. The results of the research lead to very important conclusions concerning the present-day urban heraldry. It has turned out that the overwhelming majority of the descriptions of coats of arms included the ones in *Ausführliche Beschreibung...* result from Brüggemann's interpretations of seal images he had seen with his own eyes. They were not created on the basis of the information given by clerks of the local town halls. Therefore they are rather a reflection of the state of heraldic consciousness of Brüggemann himself, and not of the owners of those coats of arms – the burghers and the municipal authorities.